

DALIA PAKALNIŠKIENĖ

Klaipėdos universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: baltistika, geolingvistika,
veiksmažodžio istorija.

Danguolė Mikulėnienė, Asta Leskauskaitė,

Vilija Ragaišienė, Laura Geržotaitė,

Nijolė Birgelienė

LIETUVIŲ TARMIŲ KAITA
XXI A. PRADŽIOJE: LENKIJOS
LIETUVIŲ ŠNEKTOS
KOLEKTYVINĖ MONOGRAFIJA

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016, 503 p.

ISBN 978-609-411-186-0

Švelnių spalvų viršelis su rudeniniu peizažu ir antraštė *Lietuvių tarmių kaita XXI a. pradžioje: Lenkijos lietuvių šnektos* yra šios monografijos „vizitinė kortelė“ – nurodytu laiku nurodytoje vietoje kinta kalba, rudenėja.

Lietuvos ir Lenkijos kalbininkų kolektyvas susibūrė seniai lauktam darbui – sisteminiam Lenkijos šnektų aprašui. Politiniai, ekonominiai, socialiniai pokyčiai sparčiai keičia lingvistinį pasaulio vaizdą, tad svarbu kuo greičiau fiksuoti kalbas ir tarmes, ypač paribių kalbinę situaciją. Pasiremamos kelis dešimtmečius rinktais Lenkijos lietuvių šnektų faktais bei jų interpretacijomis, įvairiais garso, vaizdo ir rankraščių archyvais ir 2014–2016 m. pačių rengtų ekspedicijų duomenimis, autorės ryžosi įvairialypiam šnektų tyrimui – nuo sociogeolingvистinės analizės, kalbos archaizmų ir inovacijų identifikavimo iki aptariamųjų šnektų raidos ir prognostikos.

Talpus ir dalykiškas monografijos įvadas pristato skaitytojui tyrimo objektą, tikslą ir uždavinius, tiriamąją medžiagą, tyrimo metodus, aktualumą ir reikšmę. Tyrėjos nusprendė derinti modernius ir tradicinius dialektologijos metodus. Pirmą kartą tiriamosioms šnektoms pritaikė daugiadimensį prognostinių tarmėtyros tyrimų modelį, pagal kurį: „1) tirtos atrankos būdu numatytosios

kalbinės šnektų ypatybės; 2) išanalizuota kalbinė aplinka; 3) apibendrintas vietinės kalbos (ir kalbų) vertinimas tiriamųjų respondentų požiūriu“ (20 p.). Tarminę medžiagą kalbininkės rinko anketinių apklausų ir interviu metodais, o ją analizavo inovatyviais geolingvistikos, sociolingvistikos ir perceptyviosios dialektologijos metodais – „kompiuterinio kartografavimo, mentalinių žemėlapių, sociolingvistinių kintamųjų, statistinės analizės ir kt.“ (20 p.). Šnektų kalbinei sistemai ir raidai aprašyti remtasi tradiciniais lietuvių kalbotyros metodais – deskriptyviniu, istoriniu lyginamuoju, formalizacijos ir kt.

Pirmajame dviejų dalių skyriuje „Lenkijos lietuvių šnektų radimosi, sklaidos ir raidos prielaidos: socioistorinis, sociokultūrinis ir demografinis kontekstas“ pateikiama plati istorinė, politinė, ekonominė, sociokultūrinė, demografinė tiriamojo ploto panorama. Pirmoje dalyje „Lenkijos lietuvių šnektų istoriniai kontekstai“ trumpai perbėgama seniausia šio krašto istorija nuo jotvingių laikų iki XX a. pabaigos. Antrame skirsnyje „Punsko ir Seinų apylinkių lietuvių bendruomenių sociokultūriniai ir demografinės struktūros parametrai ir jų dinamika“ detalai analizuojama XXI a. pradžios sociodemografinė situacija – gyventojų skaičius 2001 ir 2015 m., lietuvių skaičius 2002 ir 2011 m., lyties, amžiaus, išsilavinimo parametrai, švietimo įstaigos, gyventojų užimtumas, kaimų infrastruktūra. Skyrius gausiai iliustruotas informatyviomis lentelėmis, žemėlapiais, nuotraukomis.

Antrasis skyrius „Lenkijos lietuvių šnektos ir jų ribos“ pristato Lenkijos lietuvių šnektų inventorizacijos raidą nuo pirmųjų Rusijos mokslo akademijos ekspedicijų XIX a. viduryje. Analizuojami ekspedicijų, pirmųjų tarmių tyrimų rezultatai, dzūkavimo interpretacijos (aptariami Frydricho Kuršaičio, Antano Baranausko, Antano Salio, Eduardo Volterio tyrimai), svarstomi jotvingiškojo substrato reliktai (tiesa, jotvingiškų priebalsių *s*, *z* interpretacija laikytina *lapsus calami*, 71 p.). Itin detaliame trečiajame skirsnyje „Lenkijos lietuvių šnektų ribos geolingvistiniu požiūriu“ pakaimiui aptariamos lietuvių šnektų ribos nuo seniausių fiksacijų, kartografuojami skirtingų chronologinių sluoksnių plotai, gretinami ir verifikuojami prieštaringi duomenys, pristatoma naujausia 2014–2016 m. ekspedicijose identifikuota demografinė situacija – stipriausi ir benykstantys lietuvių kalbos ploto geografiniai objektai. Šis skirsnis natūraliai derėtų prie pirmojo skyriaus antrosios dalies, tačiau autorės, matyt, turėjo argumentų pateikti juos atskirai.

Trečiasis skyrius „Lenkijos lietuvių šnektų bruožų variantiškumas ir kaita“, pats didžiausias (175 p.), skirtas kalbinei šnektų analizei. Skyriaus pavadinimu akcentuojamas metodologinis principas ne tik fiksuoti fonetines ir morfologines ypatybes, bet ir parodyti jų variantus, brėžti raidą. Skirsnyje „Būdingieji fonetikos požymiai“ pristatomos ryškiausios vokalizmo ir konsonantizmo ypatybės, fiksuojamos dviejose Lenkijos lietuvių tarmėse – pietinių vakarų

aukštaičių ir vakarinių pietų aukštaičių. Ekspedicijų duomenimis patikslintame pietinių vakarų aukštaičių plote išlaikyta ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicija, tebeturimi mišrieji dvigarsiai *an, am, en, em* ir ilgieji senieji balsiai *ę, į*, žodžio pradžioje vietoj *e* tariamas *a*, kietinami priebalsiai, sporadiškai kaitaliojami *s, z* ir *š, ž* ir t. t. Vakariniai pietų aukštaičiai skiriasi nuo vakarų aukštaičių istorinių balsių *ą, ę* atliepimu *ų, į*, nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpėjimu iki pusilgių, dzūkavimu, stipria priebalsių depalatalizacija. Gretinamos ir vertinamos kitų tyrėjų – Tamaros Buch, Wojciecho Smoczyńskiego, Michalo Hasiuko, Kazimiero Garšvos – sudarytos fonologinės balsių sistemos, dzūkavimo, priebalsių depalatalizacijos priežastys ir interpetacijos. Konstatuojama, kad XXI a. pradžioje šnektų vokalizmas ir konsonantizmas intensyviai kinta, abi šnektos panašėja, taigi formuojasi nauji tarminiai dariniai, geolektai, veikiami viešosios lietuvių ir lenkų kalbos. Antrajame poskyryje išsamiai aptariama Lenkijos lietuvių šnektų prozodijos tyrimų istorija, detalai nagrinėjama dabartinė akcentuacijos sistema, pokyčiai ir jų priežastys: kirtis, priegaidė, linksniuojamųjų žodžių visų kamienų kirčiavimo variantai ir polinkiai, tarpusavio poveikis, variantiškumo priežastys. Trečiasis skirsnis skirtas Punsko ir Seinų šnektų gramatinei sistemai aptarti vis dar mažai lietuvių kalbotyroje taikomais natūraliosios morfologijos principais. Pasirinkta aptarti, autorės žodžiais, tik tris kalbos dalis – daiktavardį, įvardį, veiksmažodį, bet jos neabejotinai yra svarbiausios, problemiškausias, geriausiai reprezentuoja kiekvienos kalbos gramatinę sistemą. Daugiausia dėmesio skirta daiktavardžių gramatinėms kategorijoms ir jų raiškos variantiškumui. Empirika išmaniai klasifikuojama – baltiškos ir lietuviškos kilmės / nelietuviškos kilmės ir hibridinės darybos daiktavardžiai, moteriškosios / vyriškosios giminės daiktavardžių fleksijos, gretinami trijų skirtingų laiko pjūvių duomenys – 2013–2016 m., 1988–1989 m. ir 1971–1983 m., jie lyginami su gretimų tarmių faktais, vertinamas kamienų stiprumas, produktyvumas, išsamiau aptariami vietininkai – inesyvas ir iliatyvas (adesyvas ir aliatyvas išnykę). Iš įvardžių aptariami morfologiškai reikšmingiausi – asmeniniai participiniai ir neparticipiniai, konkretieji ir kokybiniai demonstratyvai. Aptariamųjų šnektų veiksmažodžio asmenavimo sistemai būdingi tie patys struktūriniai požymiai kaip ir kitose lietuvių tarmėse ir bendrinėje kalboje. Empiriniai duomenys rodo, kad tebevartojamos bendraties formos su *-tie*, dominuoja būtojo dažninio laiko formos su *-dav-* greta seniau plačiai vartotų būtojo kartinio laiko formų su tam tikraisrieveksmiai arba priesagų *-(d)inėti* vedinių. Tebevartojamos, nors ir pavienės, atematinės esamojo laiko formos (3 a. galūnė *-ti* kartais apibendrinama ir 1 bei 2 a. kaip žemaičiuose!). Pateikiamos tariamosios, liepiamosios nuosakos, sangražinių veiksmažodžių, infinitinių formų paradigmos. Pastarosiose nėra būtojo kartinio ir dažninio laiko formų. Dar pateikiami struktūriniai veiksmažodžių tipai. Dėl pačios klasifikacijos principų ir atskirų pavyzdžių

galima būtų diskutuoti. Antai veiksmažodis *leñda, liñdo, liñs(tie)* nepagrįstai priskiriamas 3-iam pogrupiui, esamajame laike turinčiam intarpą; *púola, púolė, pùl(tie)* kažkodėl turi intarpą (?) (264 p.), 8-o ir 9-o pogrupių charakteristika neatspindi pateiktųjų veiksmažodžių struktūros – veiksmažodžio *kráuna, króvé, kráut(ie)* šaknies vokalizmo santykis nusakytinas kitaip (266 p.), *siùva, siùvo, siùti* – supainiotas bendraties ir būtojo laiko vokalizmas (266 p.) ir kt. Mano galva, nepriesaginių veiksmažodžių kamienų klasifikacija per smulki, paini, nežinia ką teikianti. Ko gero, natūraliosios morfologijos principai čia pritaikyti kiek per tiesmukai... Priesaginių veiksmažodžių klasifikacijoje vertėtų pagalvoti apie *garsėti* ir *varinėti* tipų atskyrimą, veiksmažodis *dėlioti* nelabai dera prie kitų priesagos *-oti* vedinių (268 p.).

Apibendrinant kalbinės šnektų analizės skyrių, kurio du paskutiniai skirsniai beveik pretenduoja į atskiras mokslines studijas, norisi pasidžiaugti dėmesiu kalbinių reiškinių kaitai, variantiškumui, pokyčių priežastims, chronologiniams ir arealiniams gretinimams, interferencijos reiškiniais – naujam žvilgsniui į Lenkijos lietuvių šnektas.

Sodrus ir naujoviškas ketvirtasis skyrius „Lenkijos lietuvių šnektų gyvybingumo prielaidos: bendruomenių ir vartotojų veiksnys“ matuoja ir prognozuoja tiriamųjų šnektų gyvybingumą pagal tris svarbius parametrus – sociokultūrinius tinklus, jaunimo nuostatas tarmės atžvilgiu ir Lenkijos lietuvių šnektų vaizdą mentaliniuose žemėlapiuose. Sociokultūriniais tinklams nustatyti autorės naudojo interviu metodą, parodžiusį, jog stipriausia infrastruktūra, aukščiausiu socialiniu prestižu, gyventojų gausumu išsiskiria Punkskas ir Seinai su gimnazijomis, licėjais, kitomis mokyklomis, vaikų darželiais, administracinėmis įstaigomis, muziejais, kultūros centrais, įvairiomis organizacijomis. Sociokultūrinių tinklų žemėlapiai (41 pav. ir 42 pav.) rodo įvairiopų ryšių kryptis, bendruomenių atvirumą / uždarumą. Etninės tapatybės laipsnį atspindi lingvistinis peizažas. Tyrėjos nustatė, kad viešieji užrašai dažniausiai būna dvikalbiai – priklausomai nuo objekto, pirmauja viena arba kita kalba. Kaip gimtąją tarmę vertina jaunimas, parodė 2013–2015 m. anketiniu ir interviu metodais apklaustų Punsko licėjaus mokinių ir Lietuvos bei Lenkijos aukštosiose mokyklose besimokančių studentų atsakymai. Paaiškėjo, kad namuose dažniausiai kalbama lietuviškai, rečiau pramaišiu lietuviškai ir lenkiškai. Iš lietuviškai kalbančių šeimose dauguma kalba tarmiškai, dzūkiškai, bet ne tik namuose – tarmiškai kalbama ir solidarumo ar net instrumentiniame domene. Mokiniai mano, kad verta mokėti abi kalbos atmainas – bendrinę kalbą ir tarmę, nes ji esanti gimtoji, krašto paveldas, savita ir išskirtinė. Bendrinė kalba laikoma prestižine, būtina komunikavimui su visais lietuviais. Trečiame skirsnyje pristatomi tarmių vaizdinius atskleidžiantys mentaliniai žemėlapiai, sudaryti pagal percepcijos dialektologijos metodiką. Apklaustieji Punsko Kovo 11-osios licėjaus

10–11 klasių mokiniai tarmes pieštiniuose žemėlapiuose nurodė įvairiai: vieni skyrė tik gimtųjų apylinkių centrą Punkską, kiti – dzūkų tarmę, apimančią Punsko apylinkes Lenkijoje ir Marijampolės, Alytaus ir Lazdijų ar Kalvarijos apylinkes Lietuvoje. Kiti skyrė žemaičius, vakarų aukštaičius, rytų aukštaičius ir dzūkus ir pan. Beveik pusė respondentų nurodė žiną dvi tarmes – žemaičių ir aukštaičių, trečdalis tris – dzūkų, aukštaičių ir žemaičių, šeštadalis keturias – dzūkų, aukštaičių, žemaičių, suvalkiečių. Tarmiškai kalbantis žmogus mokiniams asocijuojasi su tradicijų saugojimu, tautiškumu, patriotizmu, jis gyvena mažuose miesteliuose ar kaimuose, yra senas, taigi vertinamas stereotipiškai.

Penktasis skyrius „Pietų aukštaičių kvaziregioleto formavimasis Punsko ir Seinų apylinkėse“, parašytas su gražia tyrėjo, klausiančio ir atsakančio, aistra, sumuoja tyrimų rezultatus ir identifikuoja naują tarminį darinį – pietų aukštaičių kvaziregioletą, besiformuojantį tradicinės Punsko ir Seinų apylinkių šnektos, bevartojamos senosios kartos, pagrindu su bendrinių lietuvių ir lenkų kalbų elementais. Naujame regiolekte nyksta ryškiosios tarminės ypatybės.

Išvados svariai reziuumuoja atliktą kompeksišką tyrimą. Santraukos lenkų ir anglų kalbomis, neabejoju, užtikrins monografijos idėjų sklaidą ir Lietuvos geolingvistikos mokyklos žinomumą. O kur dar lentelės, nuotraukos, paveikslai (rods, per šimtą), vizualizuojančios svarbiausius rezultatus, dvylika priedų apie gyventojų tautinę sudėtį ir kalbų vartojimą XIX a. pabaigoje, lietuviškiausius, tautiniu požiūriu mišresnius, suslavėjusius Punsko ir Seinų šnektų ploto kaimus įvairių šaltinių duomenimis, kuriais mokslininkės dalijasi su akademinė bendruomene.

Šaltinių ir literatūros sąrašai darskart paliudija tyrimo profesionalumą: patikimi šaltiniai nuo pirmųjų fiksacijų, gausi tarpdalykinė mokslinė literatūra – empirikos tyrimų rezultatai ir teoriniai, metodologiniai opusai – leido mokslininkėms parengti inovatyvią monografiją.

Iucundi acti labores! (M. Tullius Cicero)

Įteikta 2017 m. kovo 15 d.

DALIA PAKALNIŠKIENĖ

Klaipėdos universitetas

Salomėjos Nėries g. 5, LT-92227 Klaipėda, Lietuva

dalia.pakalniskiene@gmail.com